

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΑΒΒΑΣ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΑΣ

*Ανάτυπον ἀπὸ τὸ παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ «Παλίμψηστον»
τεύχος 20/21*

ΒΙΒΛΙΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ 2006-2007

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΑΒΒΑΣ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΑΣ

Η περιοχή της Μεσαράς μαζί μ' αυτή των Ασπερουσίων, χρησιμοποιήθηκε από πολλούς ανθρώπους, βαθειά θρησκευόμενους, ασκητές, ερημίτες, ευλαβείς ξωμάχους και μονοχωρητές, σαν τόπος άσκησης, λατρείας και προσευχής.

Αυτό μάς το μαρτυρούν τα μεγάλα μοναστήρια που σήμερα διασώζονται αλλά και τα ερημητήρια και οι διάφορες σκήτες. Σε μία εποχή που ο μοναχισμός γνώρισε λαμπρές μέρες, αυτά "τα αραξοβόλια" και προπύργια του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας, διέθεταν σχολεία με άριστη οργάνωση, με λαμπρούς κληρικούς δασκάλους που δεν δίσταζαν να διδάξουν ακόμα και τα αρχαία Ελληνικά γράμματα.

Κατά τον 13^ο μ.Χ. αιώνα, και αφού είχε υπογραφεί η συνθήκη της 12^{ης} Αυγούστου 1204 μεταξύ Βονιφατίου του Μουφερατικού και της Βενετίας, το νησί περιήλθε στους Βενετούς (1204-1669). Οι Κρητικοί μισούσαν τους ξένους κατακτητές και προσπαθούσαν να ανεξαρτητοποιηθούν.

Γνωρίζοντας αυτά οι Βενετοί περιποιούνταν τους Κρητικούς για να τους έχουν με το μέρος τους, κυρίως κατά τους Βενετοτουρκικούς πολέμους. Σιγά - σιγά αρχίζει και η ανάπτυξη των τεχνών και των γραμμάτων στο νησί.

Αυτό βέβαια δεν έγινε τυχαία. Στην Κρήτη είχαν καταφύγει πολλοί λόγιοι Βυζαντινοί, μεταλαμπαδεύοντας τα φώτα της παιδείας και της μάθησης!!

Πολλοί ήταν οι νέοι Κρήτες και Επτανήσιοι που μετέβησαν στη Βενετία για να σπουδάσουν. Γύριζαν στην πατρίδα τους ή παρέμεναν εκεί ως δάσκαλοι της ελληνικής και λατινικής γλώσσας.

Στα 1579 ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς υπολογίζει ότι υπήρχαν χίλιοι περίπου μοναχοί στην Κρήτη. Τις επόμενες δεκαετίες ο αριθμός των μοναστηριών σ' όλο το νησί αυξήθηκε και έφτασε περίπου τα τετρακόσια. Κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα οι ιερωμένοι και μοναχοί φθάνουν τους 6.000 – 8.000, πράγμα που σημαίνει, ότι αντιπροσωπεύουν το ένα δωδέκατο του ενήλικου πληθυσμού.

Όλοι τους έπρεπε να γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση. Ως επί το πλείστον αυτοί δεν προέρχονταν από τις πόλεις, αλλά από τα χωριά και λογικό είναι να υποθέσει κάποιος ότι τα γράμματα τα διδάσκονταν στα χωριά τους και στις επαρχίες των. Επίσης είναι εύλογο να σκεφθεί κανείς ότι στην ύπαιθρο της Μεγαλονήσου θα υπήρχε μεγάλη ζήτηση για την απόκτηση των όσων η ιερουσύνη απαιτεί, γραμματικών γνώσεων, πράγμα που σήμαινε ότι οι γνώσεις αυτές έπρεπε να μεταδοθούν.

Έτσι στα περισσότερα χωριά της Κρήτης άρχιζαν να δημιουργούνται και να λειτουργούν κέντρα διδασκαλίας της Ελληνικής γλώσσας. Ένα μεγάλο μέρος απ' αυτές τις εκπαιδευτικές ανάγκες φαίνεται να το ικανοποιούν σχολεία των μοναστηριών της Κρήτης, όπου εδώ διδάσκονταν τα στοιχειώδη με δασκάλους τους διακόνους και τους μοναχούς. Εκτός βέβαια από τα μοναστηριακά σχολεία υπήρχαν και ιδιώτες που ασκούσαν το λειτουργήμα αυτό της μάθησης: Σημαντικότετος λοιπόν αλλά και πολύπλευρος ο ρόλος των μοναστηριών της Κρήτης κατά τη μακράιωνη περίοδο της Βενετικής κατοχής. Όπως προαναφέραμε τα μοναστήρια υπήρξαν μεγάλες και ισχυρές εστίες που στήριξαν τη βυζαντινή ορθοδοξία στο νησί. Οι μοναχοί υπήρξαν αδιάλλακτοι φρουροί της πίστης μας και των ιδεών μας σ' εκείνους τους χαλεπούς καιρούς. Ο μοναχισμός ύψωσε τείχος ανάμεσα στους κυρίαρχους Βενετούς και στους υπόδουλους Κρητικούς, διαφυλάσσοντας μ' αυτό τον τρόπο την Εθνική φυσιογνωμία και την ενότητα του λαού. Είναι χαρακτηριστικό ότι διάφοροι ζηλωτές μοναχοί, κτήτορες μοναστηριών αλλά και συντάκτες μοναστηριακών τυπικών, όπως ο Ιωσήφ Φιλάργης, ο Νείλος Δαμιλάς και αρκετοί άλλοι, υπήρξαν Θεολόγοι αντιρρητικοί με αξιολογο έργο αντιμετωπίζοντας μ' επιτυχία διάφορους φιλοδυτικούς φιλόλογους.

Κατά τους τελευταίους χρόνους της Βενετοκρατίας παρατηρείται έντονη αναβίωση του μοναχισμού στην Κρήτη με την ανασύσταση παλιών μοναστηριών που είχαν λεηλατηθεί. Λόγοι αυτής της ανάπτυξης μπορεί να είναι πολιτικοί, πολιτισμικοί, κοινωνικοί και οικονομικοί.

Φυσικό ήταν οι πολυάριθμοι Κρητικοί ιερωμένοι να ήταν άνθρωποι ημιμαθείς και ολιγογράμματοι. Όμως κατόρθωσαν μέσα απ' αυτές τις συγκυρίες να αναδυθούν και ιερωμένοι, έχοντες αξιολογότετη παιδεία και μόρφωση. Αρχετοί είναι αυτοί που διέπρεψαν τόσο στο νησί, όσο και στα ορθόδοξα κέντρα της Ανατολής κατά τον τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας. Χάρη σ' αυτούς εξάλλου κερδήθηκε «καθ' ολοκληρίαν» η μάχη με την Καθολική εκκλησία στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Εδώ πρέπει επίσης ν' αναφερθεί και η μεγάλη προσφορά της Κρήτης στα Πατριαρχεία της Ανατολής, στο Πατριαρχείο της Αλεξανδρείας αλλά και στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, όπου ευπαιδευτοί πατριάρχες, ιεράρχες αλλά και κληρικοί, δίνουν το δικό τους στίγμα, κρατώντας μ' αυτό τον τρόπο ψηλά την υπόθεση της Ορθοδοξίας. Μην ξεχνάμε εξάλλου, ότι οι περιστάσεις δεν είναι καθόλου εύκολες. Επόμενο ήταν λοιπόν να υπάρξει αξιολογη οικονομική και πνευματική άνθηση στα ορθόδοξα μοναστήρια που ασφαλώς οφείλεται στην παρουσία και στις προσπάθειες ικανών και μορφωμένων μοναχών. Παράδειγμα είναι ο Λαυρέντιος Μαρίνος ηγούμενος της μονής Βροντησίου. Κι άλλοι όμως διάσημοι ιεράρχες της εποχής είναι τρόφιμοι Κρητικών μονών, όπως ο εθνομάρτυρας Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις, ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος Πηγιάς, ο Επίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος Μαργουίνος, ο πολυγραφότατος θεολόγος Μελέτιος Συρίγος και δεκάδες άλλοι λογίοι ιερωμένοι. Εκεί στα μοναστήρια αντιγράφονται χειρόγραφα, λειτουργούν σχολεία και υπάρχουν αξιολογότετες βιβλιοθήκες. Άλλοι ιερωμένοι πάλι αλληλογραφούν, συγγράφουν ή συνθέτουν ποιήματα στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Έτσι, η Αναγεννησιακή στροφή των λογίων προς την κλασική αρχαιότητα εκδηλώνεται και στην Κρήτη με λαμπρούς και αξίους εκπροσώπους.

Τα σημαντικότερα μοναστήρια, αυτά που η πνευματική τους ακτινοβολία παραχωρήθηκε απλόχερα στον καθένα ήταν τα εξής: της Αγκαραθού, των Απεξανών ή Απεζωνών, του Βροντησίου, της Παναχίας Ακρωτηριανής ή Τοπλού, του Αρετίου, του Αρκαδίου, του Αρσανίου, της Γωνιάς, της Γκουβερνέτου, της Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρολών και άλλα μικρότερα. Μιλάμε για πνευματικές εστίες του Κρητικού Ελληνισμού, μιλάμε για κέντρα που ενίσχυσαν την λογιότητα και έδωσαν ένα δικό τους χαρακτηριστικό διδακτικό δυναμισμό. Επί Τουρκοκρατίας όμως, δύσκολοι και χαλεποί είναι οι καιροί. Και όπως μας λέει ο Β. Ψιλάκης: «Τα γράμματα εμαθαίνοντο εις τις πλάτες των ζώων, όπου έγραφον ολίγα τινά με τα πτερά των καναβίων, μό-

νον δε εις τα μεγάλα σπίθια ημπορούσαν να μαθαίνουν κάποτε ολίγην ανάγνωσιν και γραφήν και εις τα κοινόδια μοναστήρια, εις τα χωριά δε το πολύ πολύ ολίγην ανάγνωσιν, όχι όμως και γραφήν».

Ύστερα από την άλωση του Χάνδακα το νησί βυθίστηκε σε βαθύ πνευματικό σκοτάδι. Υπάρχει μία απότομη διακοπή της Κρητικής αναγέννησης, με αποτέλεσμα να συμπαράσφρει τους λόγιους Κρήτες που αφού πήραν μαζί τους βιβλία και διάφορα χειρόγραφα, την εγκατέλειψαν. Επόμενο ήταν οι σπουδαίες και αρκετές τον αριθμό βιβλιοθήκες να καταστραφούν. Το πνευματικό σκοτάδι είχε επέλθει οριστικά. Όμως η ελπίδα πάντα πεθαίνει τελευταία. Υπάρχουν κάποιοι ολιγογράμματοι μοναχοί αλλά και κάποιοι ανώτεροι κληρικοί, οι οποίοι με τα «κολλυβογράμματά τους», κάτι προσπαθούν να διασώσουν. Υπάρχουν στα μοναστήρια, όπως προαναφέραμε, κάποιες υποτυπώδεις μορφές της σχολικής ζωής. Σιγά – σιγά ο καιρός περνάει και γύρω στα τέλη του 18^{ου} αιώνα αρχίζουν να ιδρύονται κάποια σχολεία, κάποια εκπαιδευτική ανάταση πάει να αναφανεί. Πάντα η σωστή παιδεία προϋποθέτει και ύπαρξη βιβλιοθηκών που τα μεγάλα μοναστήρια διαθέτουν. Ο Γάλλος Savary μας πληροφορεί ότι στο Αρκάδι το 1779 υπήρχαν διακόσιοι τόμοι εκκλησιαστικών θεολογικών βιβλίων και ένας τόμος χειρόγραφος. Και για άλλες βιβλιοθήκες γίνεται λόγος, όπως της Γωνιάς, του Απανωστήρη, των Απεξανών, της Αγκαραίου, του Τοπλού κ.λ.π. αλλά και για αρκετές άλλες οι οποίες ανήκαν σε ιδιώτες.

Ξεκινώντας λοιπόν, θα αναφερθούμε και θα σταθούμε στην Ιερά μονή της Παναγίας Καλυβιανής. Η ιστορία της, από τα πιο παλιά χρόνια, δεν μας είναι και τόσο γνωστή. Λέγεται όμως ότι εκεί που είναι σήμερα το μοναστήρι υπήρχε κάποια μικρή εκκλησία αφιερωμένη στη χάρη της Παναγίας. Όταν οι Τούρκοι κατάκτησαν την Κρήτη, φαίνεται ότι η συγκεκριμένη εκκλησία έπεσε θύμα της μανίας τους και την κατέστρεψαν. Στη συνέχεια, όπως συνέβαινε πολλές φορές με τα διάφορα μνημεία της Ορθοδοξίας μας, την μετέτρεψαν σε σταύλο. Πρέπει να τονίσουμε ότι οι Τούρκοι του γειτονικού χωριού Καλύβια, από το οποίο πήρε τ' όνομα και η Ιερά μονή της Παναγίας Καλυβιανής, ήταν άγριοι και αιμοβόροι. Συνεχώς εκβίαζαν και καταπίεζαν τους Χριστιανούς, το δε χωριό Καλύβια κατά την απογραφή του 1881 φαίνεται ν' αριθμεί περί τους εκατό κατοίκους, όλοι τους μουσουλμάνοι.

Η ίδρυση της Ιεράς μονής, όπως είναι στη σημερινή της μορφή, θα γίνει πολλά χρόνια αργότερα. Συγκεκριμένα στα 1956 άρχισαν να κτιζονται όλα

αυτά τα ιδρύματα που βλέπει και θαυμάζει κάθε ανθρώπινο μάτι. Μεγάλος οραματιστής της σύγχρονης αυτής Βασιλείαδας, ο τότε μητροπολίτης Γορτύνης και Αρκαδίας κ. Τιμόθεος Παπουτσάκης. Στα 1961 με βασιλικό διάταγμα αναγνωρίζεται η Ιερά μονή. Αρκετά είναι τα ιδρύματα που πρόκειται να λειτουργήσουν αλλά κυρίως που πρόκειται τόσα πολλά και σημαντικά να προσφέρουν. Μία πραγματικά ανεκτίμητη προσφορά παιδείας, ένας άγιος προσανατολισμός με θεική αλλά και υπεράνθρωπη βοήθεια για όσους είχαν ανάγκη. Και ήταν αρκετές αυτές οι ψυχές!! Σ' αυτή τη φάση η ίδια η Παναγία η Καλυβιανή παρουσιάστηκε ολοζώντανη και με τα ίδια της τα χέρια έδωσε απλόχερα τη βοήθειά της σε μικρούς και μεγάλους, άνδρες και γυναίκες, χήρες και ορφανά, σε παιδιά που οι γονείς τους είχαν ξεχάσει τον πραγματικό τους ρόλο που πρέπει να έχει ο κάθε γονιός. Εκεί λοιπόν στη σκέπη της Παναγίας βρήκαν στέγη, στροφή, αγάπη, συμπόνια και κατανόηση.

Το Ορφανοτροφείο, η Οικοκυρική σχολή, η Παιδική προστασία, το Γηροκομείο, το Δημοτικό σχολείο για τα παιδιά των ιδρυμάτων, το τυπογραφείο για τις εκδόσεις της Ιεράς μητρόπολης Γορτύνης και Αρκαδίας, τα διάφορα εργαστήρια και οι Οικοκυρικές σχολές (ραπτικής, πλεκτικής, υφαντικής, χειροτεχνίας). Το κάθε ίδρυμα έχει τη δική του διοίκηση, το δικό του προσωπικό και τη δική του διαχείριση. Το πνεύμα όμως και το αποτέλεσμα είναι ενιαίο. Πάντα όμως η προσπάθεια, ο αγώνας και οι ηθικές πράξεις επιβραβεύονται. Μένουν σαν ένα φωτεινό παράδειγμα που πρέπει να το ακολουθούμε όλοι μας. Μπορεί η δημιουργία να μην είναι εύκολο πράγμα, αλλά όταν μπει κάποιος στόχος τα αποτελέσματα είναι ορατά!!

Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των ιδρυμάτων της Παναγίας της Καλυβιανής. Μία δύσκολη αλλά παράλληλα έξοχη προσφορά στην κοινωνία μας.

Η Παναγία Καλυβιανή φέρθηκε και συμπεριφέρεται σαν μία μεγάλη δέμηνη, ζεστή και σωστή οικογένεια. Ακολουθεί η Ιερά μονή των Απεζανών. Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα παρατηρείται μία αξιολογη οικονομική αλλά και πνευματική άνθηση των ορθοδόξων μοναστηριών που οφείλεται στην παρουσία άξιων, ικανών και μορφωμένων ηγουμένων και μοναχών. Χάρη στην παρουσία αυτών των προσώπων, πολλά μοναστήρια αποτέλεσαν πραγματικές πνευματικές εστίες και στήριξαν τόσο την Κρήτη, όσο και την υπόλοιπη Ελλάδα. Η λογιότητα των προαναφερόμενων κληρικών και ο πνευματικός δυναμισμός τους ξεπέρασαν τα όρια της Κρήτης και ξεχύθηκαν στην Ανατο-

λή, στο Άγιο Όρος και σε άλλα μέρη. Ένα τέτοιο μοναστικό κέντρο, πλούσιο σε εκπαιδευτική δράση και προσφορά, είναι η Ιερά μονή των Απεζανών ή Απεζωνών, όπως ήταν η αρχική της ονομασία.

Η Ιερά μονή ιδρύθηκε κατά τα χρόνια της Βενετοκρατίας από τους ορθόδοξους φρουδάρχες Παπαδόπουλους. Υπήρξε ο τόπος, όπου εμόνασαν πολλοί αλλά και λόγιοι κληρικοί, όπως ο Μελέτιος Συρίγος. Δεν είναι τυχαίο ότι απ' εδώ έφυγε ο μοναχός Παΐσιος ιδρυτής της μεγάλης και ιστορικής μονής του Αγίου Γεωργίου Επανωστήφης. Λέγεται ότι οι μοναχοί του μοναστηριού του Αγίου Αντωνίου στο Αγιοφάραγγο, ήταν κυνηγημένοι από τους αδίστακτους πειρατές του Λιβυκού πελάγους. Τότε αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το μοναστήρι τους και να πάνε στις Απεζανές. Πράγματι ο ερημιτισμός και ο ασκητισμός ανθούσε έντονα στην άγονη αλλά ιερή περιοχή των Αστερουσίων. Το μεγάλο αυτό μοναστήρι κατά τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας είχε στελεχωθεί με ικανούς και μορφωμένους κληρικούς. Μάλιστα ένα κείμενο που διασώθηκε στον κώδικα της μονής, μας δίνει πολλές πληροφορίες για τη μεγάλη επιδημία εκείνης της εποχής, της πανώλης (πανούκλας). Επίσης λειτουργούσε στο μοναστήρι σχολείο, στο οποίο διδάσκονταν ακόμα και οι αρχαίοι συγγραφείς. Το πρόβλημα της παιδείας απαιτούσε οπωσδήποτε ύπαρξη βιβλιοθηκών. Τα μεγάλα μοναστήρια όπως η συγκεκριμένη Ιερά μονή διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη σε έντυπα και χειρόγραφα. Ο Γάλλος Savary μας δίνει τέτοιες πληροφορίες.

Η μακρόχρονη περίοδος της εσωτερικής ειρήνης στην Κρήτη κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία (1669-1821), που διαταράχθηκε μόνο κατά την Επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770), ευνόησε την οικονομική ανάπτυξη των μοναστηριών και τον πολλαπλασιασμό του μοναστικού πληθυσμού. Με το πρόσχημα της ανάγκης να εκπαιδεύονται στελέχη της Εκκλησίας ιδρύθηκαν και λειτούργησαν σε πολλά μοναστήρια σχολεία, ιδίως μετά το 1750.

Ανάμεσα στα μοναστήρια που γίνονται σιγά σιγά κέντρα στοιχειώδους παιδείας και τέχνης, είναι και το μοναστήρι των Απεζανών. Ήχησε καθ' όλη την Τουρκική κατοχή. Επίσης πρέπει ν' αναφερθεί ότι στην πλούσια βιβλιοθήκη του υπήρχαν και χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής. Ακόμα λόγος γίνεται για τον Αχτναμέ της Ιεράς μονής. Πρόκειται για έγγραφο με το οποίο προστατεύονταν από τους Τούρκους το μοναστήρι και η περιοχή του ολόκληρη. Γι' αυτό το έγγραφο, ίσως να μεσολαβούσε κατά το Νίκο Ψιλάκη και ο δραγουμάνος της Πύλης Παναγιώτης Νικούσιος που στήριξε τους

Οθωμανούς στην επίθεση της Κρήτης. Ο ίδιος υπήρξε μαθητής του ηγουμένου Μελετίου Συρίγου. Τα εκκλησιαστικά της κειμήλια και τα πολύτιμα βιβλία δε φαίνεται να λεηλατήθηκαν κατά την εισβολή των Τούρκων.

Όσο η Τουρκοκρατία απλώνει τις ρίζες στο νησί μας, το ιστορικό αυτό κέντρο παιδείας χάνει το χαρακτήρα του. Παίρνει αγροτικό χαρακτήρα και μόνο η ιστορική βιβλιοθήκη παραμένει για να μας θυμίζει ένδοξους καιρούς. Πολλοί είναι εκείνοι που έρχονται από το εξωτερικό και αναζητούν τα σπάνια βιβλία της.

Πάντα αυτά προσήλκυαν το ενδιαφέρον Ελλήνων και ξένων λογίων, καθώς και τα σημερινά χειρόγραφα, τα πνιγμένα μέσα στη σκόνη και στα έντομα, όπως λέει κάποιος ερευνητής. Όλα αυτά τα χειρόγραφα και της Ιεράς μονής των Απεζανών αλλά και των άλλων σπουδαίων πνευματικών Εκκλησιαστικών κέντρων, αποτέλεσαν στόχο των ξένων και είναι λογικό σήμερα να βρίσκονται διασκορπισμένα εδώ κι εκεί. Φυσικά αυτό τον πλούτο οι ξένοι τον έχουν προσέξει ιδιαίτερα, αντίθετα με μας, που συνήθως αδιαφορούμε. Το ιστορικό αυτό μοναστήρι με τη μοναδική πνευματική του πληρότητα (μαζί με την Αγκάραθο αποτελούσαν τις δύο μεγαλύτερες πνευματικές εστίες εκείνης της εποχής) και ήταν ορμητήριο και λιμάνι σπουδαίων επιφανών πνευματικών ανδρών της Εκκλησίας μας.

Οι επιστολές του Μελετίου Πηγά, Πατριάρχη Αλεξανδρείας, προς τους ηγουμένους της Ιεράς Μονής κατά τα τελευταία χρόνια του 16^{ου} αιώνα μαρτυρούν την προσήλωσή του σ' αυτή. Το μοναστήρι υπηρέτησαν ως ηγούμενοι ο Φιλόθεος και ο Αρσένιος Μαριτίτζης, παλιός γνώριμος του Μελετίου Πηγά. Πράγματι, ο Αρσένιος συνέβαλε στο να διατηρηθεί το ορθόδοξο φρόνημα, υπήρξε λόγιος, παλιός φίλος και συμμοναστής του Μελετίου. Καθόλου τυχαίο, ότι επί των ημερών του το μοναστήρι είναι κέντρο μάθησης, παιδείας και φυσικά διαρκούς προσευχής. Μια άλλη σπουδαία πνευματική μορφή είναι ο Ιωάσαφ Δωριανός που χειροτονήθηκε μοναχός στα 1566 στην Ιερά μονή των Απεζανών. Το κατά κόσμον όνομά του ήταν Ιωάννης Λαχνης, προικισμένος, λόγιος, ιεροδιδάσκαλος και κωδικογράφος. Τον συνέδεε μακρά φιλία με τον Μελέτιο Πηγά αλλά υπήρξε και δάσκαλος του Μαξίμου Μαργουνίου. Ένας λόγιος κόσμημα για την περιοχή και για την εποχή του, με μεγάλη εκπαιδευτική προσφορά. Επίσης σχέσεις με το μοναστήρι φαίνεται να έχει και ο Ενετός γιατρός και αρχαιοδίφης Ονόριο Μπέλι, που χαρακτηρίζει τις Απεζανές τόπο ωραιότατο και τερπνότατο.

Ακόμα δεν είναι καθόλου τυχαία η καταφυγή εκεί ενός λογίου μοναχού του Μελετίου Συρίγου στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Αργότερα πηγαίνει στη Βενετία όπου σπουδάζει λογική, φιλοσοφία, ρητορική, μαθηματικά και φυσική. Το 1626 γίνεται ηγούμενος στην Ιερά μονή των Απεζανών. Φυσικό είναι να δώσει έμφαση στην προάσπιση της Ορθοδοξίας και την καλλιέργεια των γραμμάτων. Είχε αντικαθολική όραση πράγμα που εξόργισε τους Βενετούς. Αυτοί βέβαια τον καταδίκασαν σε θάνατο και σύντομα φεύγει για την Αίγυπτο, εγκαταλείποντας τη θέση του ηγούμενου. Η ακτινοβολία όμως της Ιεράς Μονής συνεχίζεται. Όπως προαναφέραμε είναι ένα σπουδαίο πνευματικό κέντρο και χώρος αντιγραφής χειρογράφων. Για παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε το μοναχό Νικόδημο Σπαθάρου, ο οποίος αντέγραψε αρκετά βιβλία. Κλείνοντας το κείμενο αυτό για την Ιερά μονή των Απεζανών υποκλινόμαστε στο ρόλο της και στην πνευματική της συνεισφορά. Πρόκειται για ένα ρόλο ζωντανό που ανέλαβε να κρατήσει όρθια τη φυλή μας σε καιρούς χαλεπούς. Δύσκολα και πέτρινα εκείνα τα χρόνια, γιατί μπορεί να υπήρχαν ελάχιστοι ιδιώτες κοσμικοί δάσκαλοι κατά κύριο λόγο όμως, υπήρχαν οι εγγράμματοι ιερωμένοι, όπως της συγκεκριμένης Ιεράς μονής, που συνήθως δίδασκαν στα μοναστήρια, κοντά στην ύπαιθρο, εκτελώντας ένα πραγματικό λειτουργήμα και προσδίδοντας μια ανεκτίμητη προσφορά.

Ένα άλλο ιστορικό μοναστήρι, φρουριακού τύπου, εκεί στις άγονες κορυφές των Αστερουσίων, είναι η Ιερά μονή της Παναγίας Οδηγήτριας. Η ίδρυσή της τοποθετείται στον 14^ο αιώνα. Στον 16^ο και 17^ο αιώνα βρίσκεται, σε μια περίοδο πνευματικής άνθησης και καλλιέργειας το ιστορικό αυτό μοναστήρι. Αποτέλεσμα, ήταν να αναδεικνύεται, εκείνο τον καιρό, σ' ένα σπουδαίο πνευματικό, καλλιτεχνικό και οικονομικό κέντρο. Λέγεται ότι η ίδρυση της Ιεράς μονής Οδηγήτριας έχει σχέση με την οικογένεια των Καλλέργηδων. Εξάλλου ανήκε σ' αυτή την οικογένεια. Σ' ολόκληρη την Κρήτη είναι αρκετά τα μοναστήρια τα οποία ανήκουν στους Καλλέργηδες και τα οποία έχουν εισόδημα απ' αυτούς. Μία μαρτυρία του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης κατά την περίοδο 1571-1573 αναφέρει ότι η Οδηγήτρια είναι ανάμεσα στα πλουσιότερα μοναστήρια του νησιού. Τέλη του 16^{ου} αιώνα ηγούμενος της Ιεράς μονής ήταν ο Γεράσιμος. Ένας συγκροτημένος κληρικός με οξύ πνεύμα και φυσικά όχι αμέτοχος παιδείας και πνευματικής κατάρτισης. Τίποτα εξάλλου δεν είναι τυχαίο, αφού ο πατέρας Γεράσιμος ήταν μαθητής του Κρητικού στην καταγωγή και Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελετίου Πηγά. Μέσω αυτού του

φωτισμένου Αρχιερέα σώζονται αρκετές πληροφορίες, τόσο για τη ζωή του ηγουμένου Γερασίμου, όσο και για το μοναστήρι της Παναγίας Οδηγήτριας.

Άραγε ένας κληρικός, ένας ηγούμενος σαν τον πατέρα Γεράσιμο, έχοντας τέτοιες βάσεις και τόσο πνευματική υποδομή, θα διάλεγε τυχαία ένα τέτοιο τόπο μοναστικής διαβίωσης και καθημερινής προσευχής, εκεί στην απόμακρη ορσειρά των Αστερουσίων;

Απ' ό,τι φαίνεται ο ιερός χώρος της Οδηγήτριας θα είχε έντονο πνευματικό ενδιαφέρον. Ο χρόνος περνά γρήγορα. Η περίοδος της Τουρκοκρατίας βρίσκει την Ιερά μονή σε δύσκολη θέση. Υπάρχει τρόπος αλλά και υπόβαθρο και διεισδύουν σ' αυτό νέα ρεύματα τέχνης. Πάντοτε βέβαια δεν χάνεται η επαφή και η επικοινωνία του ηγουμένου με το Πατριαρχείο της Αλεξανδρείας. Σύμφωνα με το βιβλίο του σημερινού Αρχιεπισκόπου Κρήτης κ. Τιμοθέου Παπουτσάκη το οποίο είχε γράψει τότε που ήταν επίσκοπος της Ιεράς Μητροπόλεως Γορτύνης και Αρκαδίας με τίτλο «Επτά ματιές από τη Φαιστό» μας μεταφέρει στα χρόνια της Εθνικής απολυτρώσεώς μας, τονίζοντας την ανεκτίμητη εκπαιδευτική προσφορά της Ιεράς Μονής. Μας λέει συγκεκριμένα: «Εδώ σ' ένα ταπεινό κελί, κλεισμένο τώρα παλιό και έρημο μαζεύονταν τα χριστιανόπουλα κρυφά και μυστικά από τα γύρω χωριά για να μάθουν γράμματα, να θερμάνουν την πίστη τους, να γιγαντώσουν την αγάπη στην πατρίδα με τα φλογερά κηρύγματα των μοναχών». Βρισκόμαστε στα 1828. Τον ιερό αυτό χώρο σηματοδεύει η παρουσία του Ξωπατέρα, τον οποίο οι Τούρκοι αποκαλούσαν «Ντελή παπά» δηλαδή τρελόπαπα. Αυτός ο χρόνος είναι και η χρονιά που πεθαίνει. Ξέφραγο «αμπέλι» πια το μοναστήρι και οι Τούρκοι βρίσκουν την ευκαιρία για να εφορμήσουν. Στο βίαιο και απειλητικό πέρασμά τους καταστρέφουν ό,τι πολυτιμότερο υπάρχει. Πολλά χειρόγραφα μεγάλης αξίας αλλά και σπάνια βιβλία εξαφανίζονται.

Η ιερά μονή της Οδηγήτριας όμως, έχει εξίσου καλές σχέσεις και με το οικουμενικό Πατριαρχείο. Απόδειξη και μαρτυρία των προαναφερομένων είναι ένα πατριαρχικό σιγίλιο με ημερομηνία 22-6-1844.

Συγκεκριμένα αναφέρει: «Επειδή προνοία ημών αξιογρέω εκκλησιαστική και ομοφώνω σπουδή και συναντηλήψει του τε ευαγούς κλήρου και των φιλοκάλων, αναλαβόντες συν Θεώ προ τινός καιρού την ανέγερσιν και σύστασιν ενός ορφανοτροφείου ενταύθα εν Βασιλευούστη προς περισύναξιν εν αυτών των ορφανών παιδών και διατροφήν αυτών και περίθαλψιν μετά της αναγκαίας εκπαιδύσεως

Αυτή την περίοδο, έχει μεγάλο μερίδιο συμβολής όσον αφορά στην εκπαίδευση των νέων του νησιού μας. Πιο συγκεκριμένα υπάρχει απόδειξη του τότε ταμιά των εκπαιδευτικών καταστημάτων του Ηρακλείου που μας πληροφορεί ότι στις 14/6/1863, ο ηγούμενος Γεράσιμος Μανιδάκης πλήρωσε το ποσό των χιλίων γροσίων για βοήθεια των Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων.

Μία ευχάριστη έκπληξη μου επιφύλαξε πρόσφατα ο καλός φίλος και φιλόλογος Δημήτριος Εμμανουήλ Δασκαλάκης, γιός του παπα Μανόλη Δασκαλάκη, του επί σαράντα πέντε ολόκληρα χρόνια διακονήσαντα και υπηρέτησαντα τον ιερό Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Γεωργίου Μοιρών. Μου έδωσε ένα αντίγραφο ενός “τευτερίου” ενισχύοντας την άποψη για την Εκπαιδευτική προσφορά του μοναστηριού. Ας δούμε τι αναγράφεται σ’ αυτό «Εγώ μεν Ιωακείμ Παπαδάκης κατά πρώτην φοράν με παρέδωκεν εν τη μουσική Κωστής ο διδάσκαλός μου εν Σίβα, ενώ δε μερικοί κάτοικοι τον εφθόνησαν ένεκα της τερπνής ψαλμοουδίας του, έφυγεν ο οποίος είχε με παραδώσει εις τον πρώτον ήχον. Επειδή δε μετά παρέλευσιν τεσσάρων – πέντε ετών, εισήλθον εν τη μονή της Οδηγητρίας και μισθώσας 15 γρόσια τον μήνα τον Ιεροδιάκονον τον Γεννάδιον, με παρέδιδε εις το Αναστασιματάριον. Τη 25^η Μαρτίου 1880 εις Οδηγήτριαν». Ο Ιωακείμ Παπαδάκης ήταν ένας ευσεβής άγαμος λαϊκός, σύμφωνα με τις πληροφορίες που έχουμε. Πήγαινε στην Ιερά μονή της Οδηγητρίας και μάθαινε μουσική και αρχαία Ελληνική γραμματική, όπως φαίνεται από το αντίγραφο του έτους 1875, έχει καταγραφεί από τον Ιωακείμ Παπαδάκη του Ξεπατέρα (Ξωπατέρα) το τραγούδι. Επίσης είναι καταγεγραμμένα του Παυλή το τραγούδι, του Αγίου Γεωργίου το τραγούδι και του Αδαμάκη το τραγούδι. Άξιος λόγου επίσης είναι και οι γραμματικές σημειώσεις του τευτερίου του.

Κάποια άλλα μοναστήρια στα Ανατολικά Αστερούσια και στην περιοχή του Κόφινα με μοναχούς που ανέπτυξαν πλούσια δράση –και εδώ πρέπει ν’ αναφερθεί και η πνευματική τους δραστηριότητα, αφού ίδρυσαν σχολεία, προκειμένου να εξυπηρετηθεί αυτή η απομακρυσμένη περιοχή– είναι τα μοναστήρια του Κόφινα.

Αυτός ο τόπος προσφέρονταν για την ασκητική ζωή. Δύσβατος, άγονος, σπηλαιώδης τα κύρια χαρακτηριστικά του. Υπάρχουν χρονικοί περίοδοι σιωπής για την συγκεκριμένη περιοχή, υπάρχουν όμως και εποχές όπου τα οργανωμένα μοναστήρια αυτού του τόπου είχαν σχολεία και προσπάθησαν με κάθε τρόπο να ορθώσουν την ορθοδοξία με θεολογικά ασφαλώς επιχειρήματα

απέναντι στην φιλοπαπική προπαγάνδα.

Ένα τέτοιο σχολείο λειτούργησε το 14^ο αιώνα στο μοναστήρι των τριών Ιεραρχών με δάσκαλο τον λόγιο Ιωσήφ Φιλάργη. Πρόκειται για ένα μεγάλο εκπαιδευτικό κέντρο με ευρύτερη ακτινοβολία. Ο Φιλάργης υπήρξε ένας από τους σπουδαιότερους λόγιους εκκλησιαστικούς άνδρες της Ενετοκρατίας. Γεννήθηκε στο Ηράκλειο και υπήρξε μία από τις μεγαλύτερες και πιο φωτισμένες φυσιογνωμίες του καιρού του. Αποκαλείται και «δίκαιος» ή «διδάσκαλος της Κρήτης». Ακολουθεί ένα άλλο σχολείο της Ιεράς μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου του Κουδουμά. Στα 1870 ένας μορφωμένος μοναχός εγκαθίσταται εκεί και ιδρύει κάποιο σχολείο, πριν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αναζητώντας παράλληλα και τόπο άσκησης και προσευχής. Το συγκεκριμένο σχολείο θα λειτουργήσει για αρκετά χρόνια με δεκάδες μαθητές από τα γύρω χωριά των Αστερουσίων αλλά και της πάνω Μεσαράς. Πολλοί από τους απόφοιτους μαθητές γίνονται ιερείς και υπηρετούν τα γύρω χωριά. Δάσκαλος στο συγκεκριμένο σχολείο είναι κάποιος ονόματι Γεράσιμος. Πολλοί κάτοικοι της γύρω περιοχής ισχυρίζονταν ότι οι πατεράδες τους υπήρξαν μαθητές του Γερασίμου. Πολλά είναι τα χειρόγραφα του που άφησε αλλά και τα βιβλία του. Υπάρχουν επίσης και πολλά εκκλησιαστικά βιβλία.

Όλα αυτά βέβαια μαρτυρούν, ότι υπήρξε στο συγκεκριμένο μοναστήρι μια σπουδαία βιβλιοθήκη με αξιόλογο περιεχόμενο.

Αφήσαμε τελευταίο το σχολείο της Ιεράς μονής Κουδουμά. Εκεί όπου διδάσκονταν τα «θεία γράμματα και τα πλείω τούτων» μας λέει χαρακτηριστικά στο βιβλίο του με τίτλο «Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης», ο Νίκος Ψιλάκης. Δάσκαλος εδώ αναφέρεται ο λόγιος μοναχός Δημήτριος Καππαδόκης. Το σχολείο πρέπει να βρίσκονταν στο κτηριακό συγκρότημα της αρχαίας μονής Κουδουμά. Υπάρχει βέβαια και αλληλογραφία των λογίων δασκάλων μοναχών όσον αφορά την παιδεία και τα σχολεία, τόσο της περιοχής, όσο και της συγκεκριμένης μονής. Η ιερά μονή Κουδουμά μαζί με τα υπόλοιπα μοναστήρια της περιοχής συμπληρώνει την πνευματική και εκπαιδευτική προσφορά στην απομονωμένη περιοχή των Αστερουσίων. Μια μεγάλη προσφορά, ένα θείο δώρο, αυτό της μάθησης, σε δύσκολες εποχές και κάτω από συνθήκες αντιξωoses.

Τέλος θ' αναφερθούμε στα δύο μοναστήρια της πάνω Ρίζας (Βροντησιού και Βαρσαμονέρου) τα οποία έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο κατά την Κρητική Αναγέννηση. Υπήρξαν κέντρα Παιδείας και Τέχνης. Δεν είναι τυχαίο το γε-

γονός ότι ονομάστηκαν μοναστήρια των λογίων. Εδώ μόναζαν λόγιοι, μοναχικοί αντιγραφείς βιβλίων σύμφωνα με έρευνα στο Βενετσιάνικο Αρχείο. Ο καθηγητής Θεοχάρης Δετοράκης ύστερα από έρευνα που έχει κάνει μας επιβεβαιώνει τα παραπάνω, ότι σπουδαίοι πνευματικοί εκκλησιαστικοί άνδρες πέρασαν απ' αυτά τα κέντρα παιδείας. Ο Λαυρέντιος Μαρίνος που αλληλογραφούσε με τους πιο επιφανείς άνδρες της ορθοδοξίας εκείνη την εποχή: τον Κύριλλο Λούκαρη, τον Μελέτιο Πηγά και τον Μάξιμο Μαργούνιο. Ακόμα δεν πρέπει να παραλείψουμε την παρουσία του μεγάλου Κρητικού αγιογράφου Μιχαήλ Δαμασκηνού στο μοναστήρι του Βροντησιού, του οποίου η βιβλιοθήκη καταστράφηκε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Δεν είναι βέβαια εύκολο πράγμα, όπως στην προαναφερθείσα μονή, να υπάρχει σχολείο, εργαστήριο ζωγραφικής και πιθανότατα και σχολή αγιογραφίας.

Επίσης λέγεται ότι ευδοκίμησε και η κωδικογραφία. Το περιεχόμενο των χειμένων μας παρέχει μία ιδιαίτερη αξία, αφού μας διαφωτίζει για τον τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας και τον πρώτο της Τουρκοκρατίας. Δικαιωματικά λοιπόν το Βροντήσι κατατάσσεται στα ακμαιότερα κέντρα της Κρήτης εκείνη την περίοδο.

Και το μοναστήρι όμως του Βαρσαμόνερου έχει πολλά να μας επιδείξει. Ένα σπουδαίο πνευματικό αλλά και καλλιτεχνικό κέντρο κατά τον 15^ο, 16^ο, 17^ο αιώνα. Κατά τον καθηγητή Γιάννη Μαυρομάτη πρέπει το σχολείο της μονής να λειτούργησε κανονικά. Αυτό μας το δείχνουν το ψαλτήρι που ήταν ένα από τα βασικά σχολικά αναγνώσματα αλλά και τα υπόλοιπα βιβλία. Επίσης ο κ. Μαυρομάτης στο περιοδικό «Θησαυρίσματα» κάνει λόγο για τη βιβλιοθήκη της Ιεράς μονής Βαρσαμονέρου και μας πληροφορεί ότι στα κατάστιχα του νοταρίου του Χάνδακα Γεωργίου Καλαμαρά σώζεται λεπτομερής καταγραφή της Βιβλιοθήκης η οποία συντάχθηκε στις 29 και 30 Απριλίου 1644.

Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα καταγραφή με βιβλία έντυπα και χειρόγραφα μεγάλης αξίας, αφού οι γνώσεις και πληροφορίες που έχουμε σχετικά με τις μοναστηριακές και εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη είναι ελάχιστες. Ας δούμε όμως τα είδη βιβλίων της βιβλιοθήκης της προαναφερθείσας μονής: Θεολογικά (Παλαιά Διαθήκη, Καινή Διαθήκη, Λόγοι Πατέρων, Βίοι Αγίων, Πατερικά και Γεροντικά), Λειτουργικά και Εκκλησιαστικά, Νομικά, Μουσικά, Αμφίβολα. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα έντυπα και χειρόγραφα φιλολογικά κείμενα καθώς επίσης και τα

κείμενα των αρχαίων κλασικών. Ορισμένα χειρόγραφα ήταν γραμμένα σε περγαμηνή. Πρόκειται για μεγάλη βιβλιοθήκη χωρίς όμως να γνωρίζουμε τους συντελεστές και τους δημιουργούς της. Όμως σημαντική πιστεύουμε ότι είναι η προσφορά των εκάστοτε ηγουμένων. Προϋπόθεση αντιγραφής των χειρογράφων πρέπει να είναι και η ύπαρξη βιβλιογραφικού εργαστηρίου. Ένας γνωστός βιβλιογράφος που αντέγραψε αρκετά χειρόγραφα είναι ο μοναχός λόγιος Νικηφόρος Βενετζάς. Τα βιβλία ήταν σε περισσότερα του ενός αντιτύπου, πράγμα που σημαίνει ότι χρησιμοποιούν όχι μόνο για τις πνευματικές και λειτουργικές ανάγκες των μοναχών αλλά και ως σχολικά εγχειρίδια, επιβεβαιώνοντας μ' αυτό τον τρόπο ότι το μοναστήρι έκανε μεγάλες προσπάθειες για παροχή τουλάχιστον στοιχειώδους παιδείας. Βέβαια υπήρχαν και φιλολογικά βιβλία μεγάλης αξίας αναφερόμενα στον Αρριανό, στον Λισχίνη, στον Πλούταρχο και στον Ξενοφώντα, τα οποία χρησιμοποιούσε περιορισμένος αριθμός μοναχών, με ευρύτατη μόρφωση υποθέτουμε. Πραγματικά πλούσια, αξιολογη και σημαντική σε προσφορά η βιβλιοθήκη της Ιεράς μονής του Βαρσαμόνερου!

Πρόκειται για μια λαμπρή περίοδο για τα δύο μοναστήρια της πάνω Ρίζας η οποία κόβεται απότομα με την Τουρκική κατάκτηση της Κρήτης. Δεν γίνεται πια λόγος ούτε για βιβλιοθήκες, ούτε για σχολεία, ούτε για εργαστήρια βιβλιογραφίας. Φυσικά ούτε για λόγιους μοναχούς. Και αν κάποιος σχολείο λειτούργησε στα χρόνια της Τουρκικής κατοχής, αυτό ήταν υποτυπώδες και ο κύριος του στόχος ήταν το να παρέχει ανάγνωση και γραφή. Βέβαια οι χρονικές περίοδοι χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, σ' αυτές της σχετικής ηρεμίας και σ' εκείνες που κύριο χαρακτηριστικό έχουν τις λεηλασίες και τις καταστροφές. Στη συγκεκριμένη περίπτωση από τα 143 βιβλία του Βαρσαμόνερου αλλά και από τα χειρόγραφα του Βροντησιού, τίποτα δεν έχει σωθεί. Εκτός και αν κάποιος τ' άρπαξαν και τα μετέφεραν κάπου αλλού. Πάντως τα χειρόγραφα αλλά και τα βιβλία της Ιεράς μονής Βροντησιού πρέπει να χάθηκαν ή να καταστράφηκαν κατά τον 19^ο αιώνα, γιατί υπάρχουν πολλές μαρτυρίες ορισμένων μοναχών κυρίως αλλά και απλών ανθρώπων, ξωμάχων της γύρω ορεινής περιοχής, που τα θυμούνται φυλαγμένα μέσα σε μεγάλες κατέλες ...!!

Σήμερα όλα αυτά μας προκαλούν δέος! Η σκέψη μας μεταφέρεται σ' εκείνους τους χαλεπούς καιρούς, και σ' εκείνους τους ανθρώπους, τους ολιγογράμματους πολλές φορές μοναχούς, που θέλησαν να μορφώσουν το λαό μας.

Να κρατήσουν τη φυλή μας όρθια, ύστερα από τις τόσες δοκιμασίες που είχε υποστεί. Αυτή ήταν η προσφορά τους, αυτό ήταν το μεγαλείο τους. Μέσα από τα λιτά και σκοτεινά κελιά τους, τα οποία φωτίζονταν με το φως των κεριών ή κάποιου καντηλιού οι μοναχοί έδιναν τον δικό τους αγώνα για μάθηση, για μόρφωση, για γνώσεις που τόσο είχαν ανάγκη οι περισσότεροι.

Κι εμείς πέρα από την ευλαβική μας στάση σ' αυτά τα απομεινάρια του χθες, υποκλινόμαστε στην προσφορά τους αναγνωρίζοντας τις θυσίες τους και τις προσπάθειές τους.

Βιβλιογραφία

1. Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης, τόμος Α', του Νίκου Ψιλάκη.
2. Τα μοναστήρια της Ελλάδας – Κρήτης, του Δημήτρη Τσουγκαράκη.
3. Ιστορία της Κρήτης, Θεοχάρη Δετοράκη.
4. Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός ΤΕΔΚ Κρήτης.
5. Περιοδικό «Θησυρίσματα» τόμος 20. Η βιβλιοθήκη του Βαρσαμόνερου του Γιάννη Μαυρομάτη.
6. Περιοδικό «Κρητικά Χρονικά» τόμος 12^{ος} και 13^{ος}.
7. Περιοδικό «Χριστιανική Κρήτη», 1913.
8. Η παιδεία κατά τη Βενετοκρατία, του Νικολάου Παναγιωτάκη.
9. Επτά ματιές από τη Φαιστό, του Μητροπολίτου Γορτύνης και Αρχαδιάς, Τιμοθέου Παπουτσάκη.
10. Τα μοναστήρια της Κρήτης, έκδοση της Τράπεζας Κρήτης.
11. Τα μοναστήρια της Μεσαράς, του Νικολάου Σταυρινίδη. Εφημερίδα «Δράση», φύλλο 1499, έτος 1937.
12. Τευτέριον του Ιωακείμ Παπαδάκη, εν Πετροκεφάλι τη 15^η Μαΐου, έτους 1875.